

मानिसको सिकाइका तरीकाहरू

- तारा भट्टराई
- हेमन्त ओझा

मानिस वितिसकेका कुरालाई सम्झन सक्ने, विश्लेषण गर्नसक्ने, आफ्नो विचारलाई अरु सामू व्यक्त गर्न सक्ने, भविष्यमा के गर्ने भनी योजना बनाई अगाडि बढ्न सक्ने क्षमता भएको एक चेतनशील प्राणी हो । यी विभिन्न क्षमताहरू मानिसमा हुँदाहुँदै पनि किन सबै मानिसले सिकेका सिकाइहरू उस्तै हुँदैनन् भनेर हामीलाई अचम्म लाग्न सक्छ । मानिसमा उस्तै उस्तै किसिमका क्षमताहरू भएपनि सबैका ज्ञान आर्जन गर्ने अर्थात् सिकने तरिकाहरू आ-आफ्नै हुने हुनाले कोही मानिस अलि जान्ने सुन्ने हुन्छन् भने कोही नहुन पनि सक्छन् अर्थात् कोही आफ्ना काममा सफलताका सिद्धीहरू पारगर्दै अगाडि बढिरहेका हुन्छन् भने कोही हेर्दाखेरी सफल भएको जस्तो देखिएपनि आफ्नो सिकाइलाई कसरी प्रभावकारी बनाउन सक्छु भनी राम्रो विचार नपुऱ्याउँदा धेरै समयसम्म एउटै खुटकिलोमा रहिरहन सक्छन् । एक वैज्ञानिक K. N. Lee,¹⁵ का अनुसार मानिसको सिकाइका तरिकाहरू निम्न चार किसिमका हुन्छन् ।

मानिस कुनै काम शुरु गर्नु भन्दा पहिला म के काम गर्दैछु, किन गर्दैछु के का लागि गर्दैछु, यो काम गर्दा के प्राप्त हुन्छ, नगरे के हुन्छ, यो कामले कसलाई के असर पार्न सक्छ वा सक्दैन आदि जस्ता विभिन्न प्रश्नहरू आफूले आफूलाई सोच्छ, र स्पष्ट विचार वा दृष्टिकोण बनाई लक्ष्य निर्धारण गरी अगाडि बढ्ने निधो गर्छ ।

१. परीक्षात्मक सिकाइ

यो सिकाइको एक तरिका हो । यसमा मानिसले परीक्षण गरेर सिक्दछ । यस विधिमा कुनै समस्या देखियो भने सो समस्याको समाधान परीक्षणबाटै खोजिन्छ । खास समस्याको समाधानको बाटो भेटिँदै पनि जान्छ, र परीक्षण गर्दै समाधान पनि निस्कदै जान्छ तर समस्या समाधानको क्रममा एउटा समस्याको समाधान गर्दा के को लागि परीक्षण भइरहेको छ, किन, भइरहेछ यसले अरु कसलाई फाइदा, वा असर पुऱ्याउछ भनी दाँया, बाँया, तल, माथि विचार पुऱ्याएर गरिएको हुँदैन । यो सिकाइ रेखाको एक छेउबाट शुरु भएर अर्को छेउमा पुगेर टुङ्गिन्छ र यसरी गरिएको सिकाइ एक रेखीय वा सिधा हुन्छ । यस्तो सिकाइ दाँया, बाँया, सोच विचार गरेर अर्थात् परीक्षण गरेर नगरिएकोले सिकाइ राम्रो र धेरै समयको लागि कामलाग्ने अर्थात् दिगो नहुन पनि सक्छ । उदाहरणको लागि धान बालीमा लाग्ने पतेरो (धान बालीमा लाग्ने एक किसिमको कीरा) लाग्दा यस कीराको नाश गर्न कीटनासक औषधी प्रयोग गरिन्छ तर सो औषधीले पतेरा बाहेक मौरीहरू लगायतका कीराफट्याङ्ग्राहरू र अरु जीवहरू जसले हाम्रो जीवनपद्धतिमा सहयोग पुऱ्याइरहेका हुन्छन्, तिनीहरूलाई पनि असर पार्न कि भनी विचार गरिँदैन । यस विधिबाट निस्केको ज्ञानको प्रयोग गरिसकेपछि मात्र यसको नतिजा के आयो थाहा हुन्छ । जस्तो पतेरा विनाश गर्न प्रयोग गरेको कीटनासक औषधीले मौरी पनि मरेपछि यस्तो पनि हुनेरहेछ भन्ने थाहा हुन्छ । प्रायशः कार्यक्रम कार्यान्वयन कर्ताहरू यस किसिमको सिकाइलाई अवलम्बन गर्दैनन् । अनुसन्धान मूखी संस्थाहरूमा भने यो तरीका प्रचलित छ ।

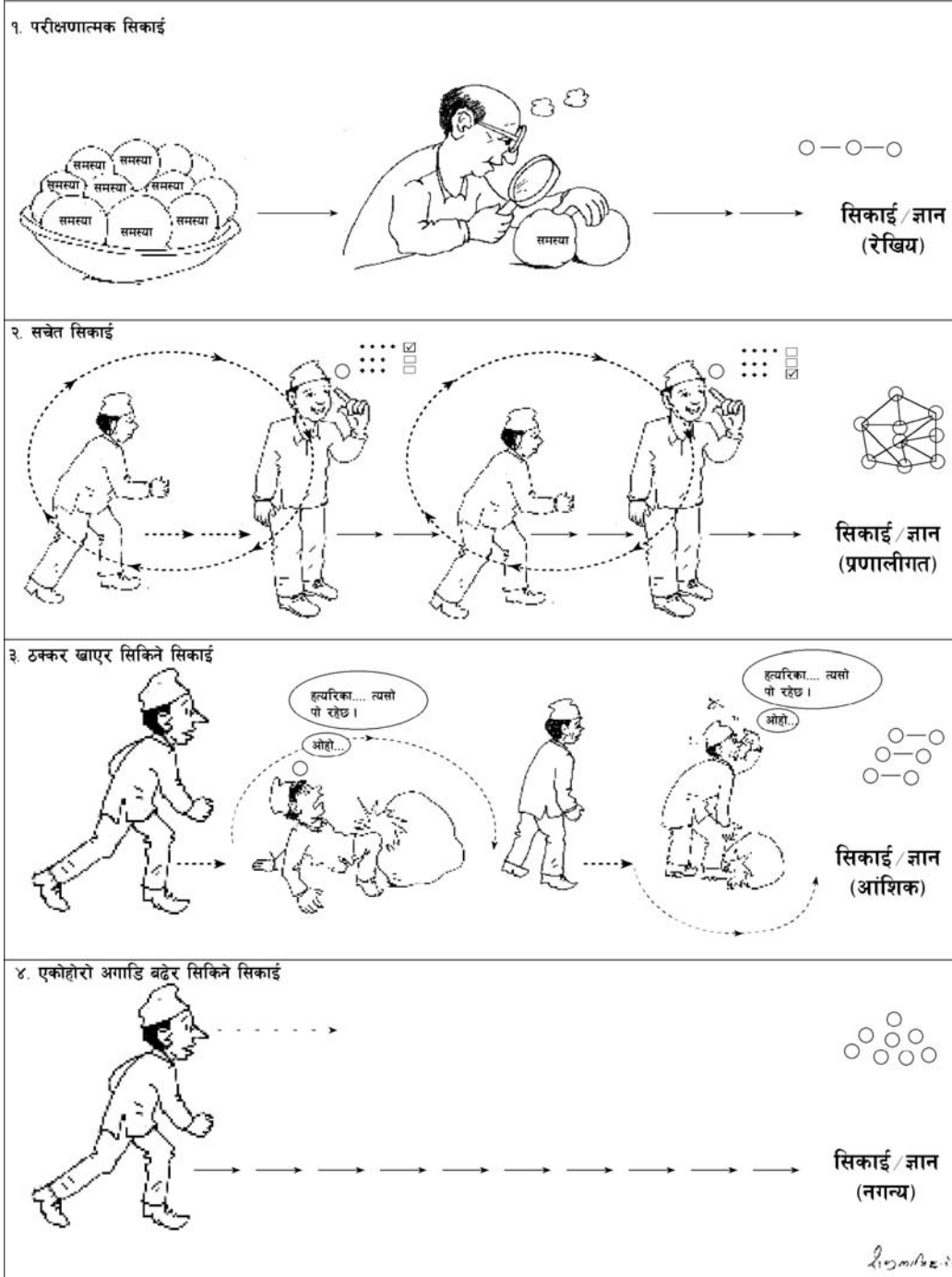
२. सचेत सिकाई

यो विधि सिकाईका विधिहरु मध्ये सबैभन्दा राम्रो विधि हो । यस सिकाईको विधिमा मानिस कुनै काम शुरुगर्नु भन्दा पहिला म के काम गर्दैछु, किन गर्दैछु, के का लागि गर्दैछु, यो काम गर्दा के प्राप्त हुन्छ, नगरे के हुन्छ, यो कामले कसलाई के असर पार्न सक्छ वा सक्दैन आदि जस्ता विभिन्न प्रश्नहरु आफूले आफूलाई सोध्छ र स्पष्ट विचार वा दृष्टिकोण बनाई लक्ष्य निर्धारण गरी अगाडि बढ्ने निधो गर्छ । जुनसुकै कामका पनि विभिन्न तह हुन्छन् । यो सिकाइ अनुसार मानिसले काम शुरु गरेपछि समय समयमा आफूले गरेको कामको अनुमान गरे जस्तो नतिजा आयो कि आएन ? आएको छ भने कति अनुमान सही भएको छ, छैन भने कति भएन ? गरिसकेको कामबाट कस्तो सिकाई आएको छ ? लक्ष्यसम्म पुग्न के कस्तो सहयोग आवश्यक पर्ला जस्ता विभिन्न पाटाहरु (दाँयाबाँया, तल माथि) विचार गरी आफ्नो काममा पुनः लाग्दछ । यसरी अगाडि बढ्दै जाने क्रममा अगाडि पनि यस्तै विभिन्न प्रश्नहरु आउँछन् जहाँ उसले यसै गरी पहिले गरिसकेका कामहरुको सिकाईलाई पनि विचार गर्दै, अनुमान गर्दै, विकल्पहरु खोज्दै, सचेत हुँदै अगाडि बढ्छ र अन्त्यमा आफ्नो लक्ष्यमा पुग्दछ । उदाहरणको लागि यदि पतेरा मार्ने कीटनाशक औषधीको सट्टा उसले धानमा पतेरा लाग्नु अगावैदेखि किटनाशक औषधी बाहेक अरु पनि केही उपाय छन कि भनी खोजी गर्छ र भएमा त्यसको परीक्षण गर्छ । यसरी कीटनाशक औषधी बाहेक अरु उपाय भएन भने पनि पतेरालाई मात्र नाश गर्ने औषधी वा उपायको खोजी गर्दछ । त्यस्तै कुनै जिल्ला वन कार्यालयमा कुनै साल २० वटा वन उपभोक्ता समूह गठन गर्ने लक्ष्य छ भने सो कार्यमा संलग्न कर्मचारीहरु तल उल्लेखित कुराहरु विचार गरी अगाडि बढ्छन् :

- ⇒ समूह गठन गर्ने कुनै एकमात्र निर्दिष्ट पद्धति छैन । त्यसैले २० वटा समूह गठन गर्ने कार्यसँगसँगै कस्तो प्रक्रियाले समूह गठन गर्दा राम्रो र सजिलो हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्न जागरुक हुन्छन् ।
- ⇒ अहिले सम्मको ज्ञानको आधारमा बढी भन्दा बढी किसिमका तरिकाहरु पहिचान गर्छन, जस्तो:-
  - नेतृत्वलाई तालिम दिने र उनीहरु मार्फत समूह गठन गराउने वा कर्मचारी आफैले घरघर डुलेर र बैठक डाकेर समूह गठन गर्ने ।
- ⇒ पहिचान गरिएका विकल्पहरुलाई प्रयोग गरी आफ्नो वार्षिक लक्ष्य पूरा गर्दछन् ।
- ⇒ समूह गठन गर्ने क्रममा के समस्या आयो, कसरी समाधान गरियो र कुन विकल्प कस्तो परिवेशमा गरियो सो को अभिलेख राखिन्छ ।
- ⇒ काम गर्दै रहँदा वा काम सकिएपछि सबै ठाँउबाट आएको अनुभवलाई विश्लेषण गरिन्छ र कुन परिवेशमा कसरी समूह गठनको कार्य गर्दा प्रभावकारी हुने रहेछ, सो सम्बन्धमा खास सिकाईहरु केलाउने काम गरिन्छ ।
- ⇒ यसरी निस्केका सिकाईलाई व्यवहारमा लागू गर्दै गइन्छ र आउने दिनहरुमा पनि अनुगमन जारी राखिन्छ ।

जुन मानिसको सिकाई यस तरिकाबाट हुन्छ ऊ हरेक नयाँ कुराहरुप्रति सचेत हुन्छ र उसको काम सिकाइमा आधारित हुन्छ ।

प्रस्तुत चित्रले सिकाईका चार तरीकाहरु सम्बन्धी अझ बढी प्रष्ट पार्दछ ।

३. ठक्कर खाएर सिकिने सिकाइ

यस्तो सिकाइमा मानिसको लक्ष्य स्पष्ट हुन्छ तर काम कसरी गर्ने, के बाट शुरु गर्ने, कहिले गर्ने ? जस्ता विभिन्न कुराहरु स्पष्ट हुदैनन् । लक्ष्यलाई मात्र ताकेर मान्छे अगाडि बढ्छ । अगाडि बढ्दै जाँदा काम कस्तो भइरहेको छ, अब कसरी अगाडि बढ्ने लक्ष्यमा पुगिएला आदि विभिन्न कुराहरुमा ध्यान जाँदैन । खालि लक्ष्यप्रति मात्रै सचेत भइन्छ । धेरै मानिसहरुको सिकाइको तरिका यस्तो पनि हुन सक्छ । कामको दौरानमा जब ठक्कर खान्छ तब मात्र उसलाई महसुस हुन्छ (चित्रमा घुँडा ठोकिए जस्तै) जसअनुसार आगामी दिनहरुमा, मानिस जुन ठाँउमा ठक्कर खाएको थियो त्यस कुराप्रति सचेत रहिरहन्छ र फेरि उही घटना कमै मात्र दोहोरिन्छ । तर केही समयपछि ऊ कुनै अर्को ठाँउमा फेरि ठक्कर खानसक्छ (चित्रमा टाउको ठोकिए जस्तै) किनभने अर्को पनि त्यस्तो कुनै ठोकिने ठाँउ छ कि भनी उसले पहिले विचार गरेको हुँदैन । यसरी यस विधिमा मान्छे ठोकिदै सिक्दै जान्छ । उदाहरणको लागि जब पतेरा मार्न धान बाली (फुल्ल शुरु गर्दा) किटनाषक औषधी हालिन्छ, त्यहाँ पतेरा मात्र नमरी मौरी पनि मरेको थाहा हुन्छ तब किसानलाई थाहा हुन्छ कि पतेरालाई लक्षित गरि प्रयोग गरिएको औषधीले मौरी पनि मर्ने रहेछ जुन कुरा उसले पहिले विचार गरेको हुँदैन । त्यस्तै उपभोक्ता समूह गठन गर्ने क्रममा जहाँ विवाद आयो, त्यहाँ मात्र सिकाइलाई केन्द्रित गरिन्छ । विवादलाई व्यवस्थित रूपले समाधान गर्ने वा विवाद जस्तै अन्य समस्या/बाधालाई न्यूनीकरण गर्न के गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा ध्यान दिइन्छ । परिणामस्वरूप पटक पटक समस्यामूलक बिन्दुहरुमा अल्मलिने संभावना धेरै हुन्छ ।

४. एकोहोरो अगाडि बढेर सिकिने सिकाइ

यस सिकाइको विधिमा मानिस आफूले विगतमा गरेका काम, अनुभवलाई अनुगमन, विचार गरि अगाडि बढ्न खोज्दैन किनभने उसलाई आफूमा कति क्षमता छ त्यो पनि थाहा हुँदैन । यो हनुमानलाई आफूमा पहाड उचाल्न सक्ने क्षमता हुँदा पनि आफूलाई थाहा नभएर अरुले सम्झाइदिएर पहाड उचालेर ल्याए जस्तै हो । आफूले विगतमा गरेका कामबाट भएको सिकाइ र अनुभवप्रति पनि उसलाई विश्वास हुँदैन । खालि अगाडि के छ त्यसलाई मात्र एकोहोरो हेर्दै अगाडि बढ्न मात्र हतार हुन्छ । यस विधिबाट सिकाइ गर्ने मानिसहरु अरुले भनेको भरमा सतही रूपमा मात्र अगाडि बढिरहेका हुन्छन् नकि आफूले विचार गरी । यसरी हिड्ने मानिस अनुभवबाट सिक्न सकिने ठूलो मौकाबाट वञ्चित हुन्छन् । यान्त्रिक र बारम्बार दोहोरिएर एकै प्रकृतिका काम गर्ने मानिसहरुमा यो पद्धतिको शिकार हुने खतरा हुन्छ । वन कार्यालयले २० वटा उपभोक्ता समूह गठन गर्नु छ भने विभिन्न तरिकाबाट गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई ख्याल नगरी कुनै थाहा भएको एउटै प्रक्रियालाई मात्र जोड दिने पनि यस किसिमको सिकाइ प्रक्रियाभित्र पर्छ । समग्रमा यो विधिले एउटा समस्या हल गर्दा अरु समस्याहरु उत्पन्न गर्छ, जसको समाधानको बारेमा ध्यान दिइदैन र समस्या समाधानका विभिन्न विकल्पहरुको खोजी पनि गरिदैन ।

(लेखक द्वय फरेष्टएक्सनमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।)